

*Ципердюк О. Д.,
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри української мови
ДВНЗ «Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника»*

ДИНАМІЧНІ ПРОЦЕСИ В СЕМАНТИЦІ УКРАЇНСЬКОЇ РЕЛІГІЙНОЇ ЛЕКСИКИ (РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ А. А. КОВТУН «СЕМАНТИЧНА ДЕРИВАЦІЯ В РЕЛІГІЙНІЙ ЛЕКСИЦІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ»)

У мові, як і в природі взагалі, усе живе, усе рухається, усе змінюється
І. Бодуен де Куртене

Сучасне мовознавство все більше виходить за межі суто лінгвістичних студій, досліджуючи механізми взаємодії мови і суспільства (соціолінгвістика), мови і культури народу (етнолінгвістика), мови і свідомості (психолінгвістика), мови і політики (політлінгвістика) тощо. Активне вивчення впродовж понад двох останніх десятиліть взаємозв'язків мови й релігії зумовило появу теолінгвістики – розділу мовознавства, який аналізує «вияви релігії, закріплені й відображені в мові» (О. Гадамський).

Одним із осередків теолінгвістичних студій в Україні є кафедра історії та культури української мови Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, багато науковців якої (Н. Бабич, М. Скаб, М. Скаб, І. Грималовський та ін.) активно працюють в означеній галузі. У жовтні 2019 р. кафедра вже вчетверте організовує Міжнародну наукову конференцію «Українська мова і сфера сакрального» (відбувається кожні три роки). Вихованкою цієї кафедри є також Альбіна Анатоліївна Ковтун, яка нещодавно успішно захистила докторську дисертацію, оприлюднивши напередодні монографію, що й стала предметом нашого аналізу.

Рецензована наукова розвідка належить саме до «теолінгвістики, оскільки <...> окреслює лексико-семантичний рівень української мови як засіб релігійної комунікації» (с. 22). Дослідниця вважає, що зв'язок її праці з указаним напрямком мовознавчих студій зберігається й тоді, коли вона вивчає формування багатозначності релігійних лексем поза релігійним дискурсом.

Монографія має ґрунтовну передмову, де підкреслено давній зв'язок релігії з мовою, який науковці вважали особливим; акцентовано на тому, яким потужним поштовхом для розвитку української мови було прийняття християнства, впровадження старослов'янської мови, що стала, з одного боку, зразком, а з іншого – джерелом її збагачення.

Далі розтлумачено вузьке й широке розуміння терміна *теолінгвістика*, який 2004 р. запропонували польські та українські мовознавці і який сьогодні також використовують англійські, бельгійські, російські, сербські та словацькі вчені. Висловлено власну думку щодо вживання терміна на позначення функціонального різновиду мови, який обслуговує релігійну сферу, і зазначено, що в роботі використовується термін *релігійний*

стиль, рекомендований «учасниками круглого столу «Стиль конфесійний, релігійний, церковний, сакральний чи богословський?», який відбувся 21–23 жовтня 2010 р. у рамках I Міжнародної наукової конференції «Українська мова і сфера сакрального» (с. 14). Ми також у своїх працях послуговуємося цим терміном як найбільш уживаним, широким за значенням і нейтральним, позбавленим заполітизованості (на протипагу, наприклад, терміну *конфесійний стиль*).

А. Ковтун умотивовує вибір релігійної лексики об'єктом свого аналізу, пояснюючи меншу увагу мовознавців до неї «тісним зв'язком релігійної та загальнозживаної лексики» (с. 12). Авторка зазначає, що дослідження зосереджено на багатозначності таких груп релігійної лексики: номінаціях духовних осіб, релігійних осіб, релігійних предметів, релігійних споруд, релігійних місць, релігійних обрядодій, релігійних подій, ознак релігійних понять, а мета роботи «полягає у визначенні особливостей розгортання багатозначності цієї найдавнішої лексичної групи, яка віддзеркалює загальні закономірності семантичної деривації слів української мови» (с. 20).

Наше зацікавлення зазначеною монографією зумовлене її актуальністю, пов'язаною насамперед із динамічними процесами в мові загалом і лексичній системі та в лексичній різних сфер зокрема, а також новизною, зумовленою всебічним дослідженням багатозначності українських релігійних номінацій, аналізом процесу і механізмів семантичної деривації на синхронному та діахронному рівнях, в узуальній та індивідуальній мовній практиці. Науковець прагне відповісти на низку відкритих питань щодо функціонування релігійної лексики, як-от: чи завжди їй була властива багатозначність? чи не зумовлений розвиток полісемії нехтуванням релігійних традицій?

А. Ковтун справедливо зауважує, що «вивчення розвитку семантики релігійної лексики української мови – це один з аспектів дослідження мовного коду українського народу, мовної картини світу українців» (с. 22).

Перший розділ «Релігійна лексика української мови і багатозначність як об'єкти наукового дослідження» висвітлює наукове підґрунтя роботи.

У підрозділі 1.1 «Наукове вивчення семантики релігійної лексики української мови до 90-х рр. XX ст.» зроблено детальний огляд мовознавчих праць середини XIX ст. – 90-х років XX ст. Дослідниця зосереджує свою увагу на наукових здобутках як українських, значною мірою діаспорних (О. Потебня, І. Огієнко, Є. Грицак, П. Ковалів, О. Горбач, М. Лесів,

¹ Ковтун А.А. Семантична деривація в релігійній лексичній української мови : монографія. Чернівці : Технодрук, 2018. 528 с.

Я. Рудницький, М. Худаш та ін.), так і закордонних лінгвістів (Ф. Буслаєв, Ф. Міклошич, А. Богач, А. Фрінта, Е. Кліх, Є. Шетка), які спеціально чи принагідно розглядали взаємозв'язки мови та релігії, аналізували специфіку становлення української релігійної лексики тощо. Підкреслено особливу роль І. Огієнка, який «орієнтував релігійний стиль української мови виключно на питомий ресурс лексики з церковнослов'янськими вкрапленнями» (с. 83).

Підрозділ 1.2 «Основні напрями дослідження семантики релігійного слова в порадянський час» є більшим за обсягом, що зумовлено активним вивченням релігійної сфери в роки незалежності. Полегшує сприймання та засвідчує глибоке проникнення в проблематику досліджень виокремлення п'яти напрямів мовознавчих студій: 1) функціонування та розвиток релігійного стилю; 2) дослідження стилетвірних особливостей українського релігійного мовлення; 3) унормування релігійної термінології; 4) уживання релігійних лексем в інших стилях мовлення; 5) лексикографічний опис релігійної лексики та фразем. А. Ковтун передовсім висвітлює внесок В. Німчука, який у 90-х рр. XX ст. одним із перших порушив питання уцерковлення української мови, використання добірної української літературної мови в богослужбовій практиці та під час перекладу Святого Письма. Загалом зроблений огляд дає уявлення про те, хто з українських лінгвістів працює в галузі теолінгвістики і які питання досліджує, що є дуже цінним для зацікавленого читача.

Однак для з'ясування особливостей процесу розвитку багатозначності релігійної лексики значущими також є праці вітчизняних і закордонних лінгвістів, де висвітлюються теоретичні питання лексикології, динамічні процеси в лексичній літературної мови, багатозначність і процес вторинної номінації, взаємозв'язки терміної і загальноживаної лексики, структура й семантика термінів різних галузей тощо. Значна частина таких досліджень стала основою для підрозділів 1.3 «Сутність багатозначності та проблеми її вивчення», де простежено вивчення полісемії, зокрема три ракурси її аналізу: парадигматичний, синтагматичний і епідигматичний, та 1.4 «Семантична типологія як спосіб відтворення розвитку полісемії», у якому йдеться про важливість виявлення типології семантичної деривації, з'ясування механізмів і словотвірних моделей полісемії, що через свою регулярність можуть мати прогнозувальний характер; звернено увагу на сучасні методики лексикографічного опису багатозначних слів. Підрозділ 1.5 «Чинники стимулювання семантичних перетворень у структурах багатозначних лексем» невеликий за обсягом, але важливий, оскільки в ньому авторка перераховує чинники формування полісемії (залежність від певного словотвірного типу, семантики мотивувального слова тощо) та розкриває критерії, за якими розмежовує полісемійні й омонімічні значення, визначає характер і ступінь відмінності значень однієї лексеми.

У другому розділі «Методологія дослідження полісемії релігійної лексики» вміло узагальнено та всебічно проаналізовано «напрями, концепції та методи вивчення багатозначності в сучасному мовознавстві» (підрозділ 2.1), а також запропоновано в підрозділі 2.2. «Методологічний інструментарій з'ясування процесу творення полісемії в релігійній лексичній», окрім поширених загальнонаукових і лінгвістичних методів, авторську методику аналізу полісемантів, яка складається із трьох рівнів: лексикографічного діяхронного, лексикографічного син-

хронного та контекстного (с. 100–105). Для дослідження відношень між значеннями багатозначного слова А. Ковтун розробила власну методику аналізу семантичних змін, яка передбачає два рівні: вивчення механізму розподілу сем і видозміни переміщених сем в оказіональних значеннях (с. 105–107).

Великої ваги дослідниця надає тлумаченню й уточненню термінів, які є основоположними в роботі: *лексична деривація, семантична деривація, сакральний – профанний, сакралізація – десакралізація* та ін. Представлено також нові терміни: *релігійний полісемант, осакралення, розсакралення*. Нам імпонує, що авторка запропонувала до термінів *сакралізація, десакралізація* відповідники *осакралення, розсакралення*, утворені за національними словотвірними моделями, і послідовно надає перевагу українськомовній термінології, позбавленій чужомовного впливу, на зразок *бібліїзми* (замість *біблеїзми*), *іронійний* (а не *іронічний*), *метафорний, синоніміїний* та ін.

«Джерела й основні напрями розвитку релігійної лексики в українській мові» – назва третього розділу, найбільш деталізованого за структурою. Це полегшує сприймання інформації, але водночас в окремих випадках зумовлює повтор назви підрозділів (3.3.2.1. і 3.3.3.1 – «Лексичні деривати», 3.3.2.2. і 3.3.3.2. – «Семантичні деривати», 3.3.2.3. і 3.3.3.3. – «Перифразні деривати») і малий обсяг (виклад у підрозділі 3.3.3.3. мало що перевищує 1 сторінку).

Проте загалом розділ відзначається глибиною аналізу з використанням діяхронного огляду. Занурення в історію формування релігійної лексики дозволило простежити, що на її становлення відчутно вплинула «етнізація» християнства (див. підрозділ 3.1.), церковнослов'янська (див. підрозділ 3.2.) та інші мови: грецька, латинська, арамейська, польська, німецька, французька (див. підрозділ 3.3.1). Описуючи складні процеси конкуренції старослов'янської та живої української мови, А. Ковтун розглядає культурно-історичне тло, враховує погляди як філологів, так і теологів, істориків, що надає викладові більш об'єктивного характеру.

Джерелом поповнення українського релігійного словника були не лише запозичення, в тому числі й калькування (семантичні та структурні), але й питома лексика, яку в розділі проаналізовано найповніше. Дослідниця простежує появу релігійних найменувань у релігійній сфері й поза нею, виокремлюючи три типи похідних: лексичні, семантичні й перифразні. Суто процесам виникнення багатозначності присвячено два останні підрозділи: 3.4 «Основні напрями полісемізації української релігійної лексики: діяхронний огляд» та 3.5. «Співвіднесеність категорійного значення з розширенням полісемії в релігійних лексемах». Семантична деривація, як переконливо доводить науковець, у релігійній сфері відбувалася таким чином: поява нових прямих значень шляхом термінування нерелігійних найменувань і вторинного термінування релігійних значень, виникнення переносних стертих і образних лексико-семантичних варіантів на основі нерелігійних номінацій. У нерелігійній сфері всі семантичні деривати – прямі, стерті переносні й образні – є наслідком десакралізації.

Опис семантичних процесів дуже детальний, охоплює різні періоди, потребує уважного «вчитування», але є доступним навіть для менш підготовленого читача. Особливо вдалими вважаємо висновки до третього розділу (с. 203–207), які стисло підсумовують виклад і можуть зацікавити не лише мовознавців.

Розділ четвертий «Актуальні типи й моделі семантичної деривації в українській релігійній лексиці (за лексикографічними джерелами)» розкриває чотири типи семантичної деривації: 1) семантичне звуження, яке засвідчено під час появи релігійних значень; 2) розширення значення, представлене в межах відрелігійного номінування (ці два типи описано в підрозділі 4.1.); 3) метонімію (див. підрозділ 4.2.), розвинену «за п'ятьма різновидами – локальним, темпоральним, каузальним, атрибутивним та синекдохічним» (с. 312); 4) метафору, яка лежить в основі як осакралення загальноживаних найменувань, так і розсакралення релігійних номінацій (підрозділ 4.3.). У підрозділі 4.4. простежено, як поєднуються різні типи семантичного словотвору. А. Ковтун виокремлює типи, моделі й підмоделі семантичного зв'язку між значеннями полісемантів, аналізує семну структуру значень. Цікавим є аналіз біблійних і небіблійних метафор, спостереження такого явища під час метафоризації, як емоційно-оцінна енантіосемія.

Використовуючи словники різних часових зрізів, дослідниця визначає специфіку і продуктивність типів і моделей семантичної деривації в той чи той історичний період: київськоруський, бароковий, сучасний тощо. Виявлено також різну продуктивність моделей за кількістю утворених значень, за різноманітністю підмоделей, за поширенням у релігійній і нерелігійній сферах; зв'язок моделей семантичних перетворень із типом найменування: належністю до назви особи, предмета, дії, опредметненої дії, релігійної дії тощо.

Зважаючи на активне переосмислення релігійних найменувань, засвідчене від давніх часів і до сьогодні, закономірним є п'ятий розділ «Нетрадиційна синтагматика – шлях до полісемії української релігійної лексики». Вивчивши функціонування релігійної лексики в живому мовленні (розмовному, художньому, публіцистичному та мас-медійному), науковець доходить висновку, що в нерелігійній мовній стихії відбувається «стилістична переорганізація релігійних лексем» (с. 424), і виокремлює три процеси.

По-перше, частина релігійних номінацій розширює стилістичні можливості, зберігаючи прямі значення та набуваючи експресивних відтінків: урочисто-піднесеного, поетичного, іронічного чи іншого забарвлення (цей процес описано в підрозділі 5.1).

По-друге, деякі релігійні лексеми повністю втрачають первинні значення, уживаються як вигуки (див. про це підрозділ 5.2.). Принагідно А. Ковтун зазначає, покликаючись на праці закордонних науковців і наводячи конкретні приклади, що таке явище спостерігається також у німецькій та польській мовах і вважається «важелем збіднення релігійної сфери» (с. 328).

По-третє, відбувається розсакралення загальноживаних релігійних лексем, яке «внаслідок нетрадиційної синтагматики впливає на творення переносних значень – як апробованих мовленнєвою практикою, так і не узалізованих, тобто переносних уживань» (с. 425). Саме цей процес описано в розділі найбільш ґрунтовно (див. підрозділ 5.3.). Дослідниця простежує два типи переносних значень – метафорні та метонімії, на основі чого робить низку висновків: «У мовленні найпродуктивнішим залишається метафорний спосіб творення полісемії (у контекстних актуалізаціях метафорних оновлень майже 98%, за лексикографічними джерелами – майже 92%)» (с. 426); серед різновидів метафорного перенесення переважає функ-

ційний; активізувалося утворення на базі конкретних значень абстрактних із урочистим забарвленням; більшість метоніміїчних семантичних перетворень, на відміну від метафоризації, не виходять за межі релігійної сфери тощо. Зауважено, що публіцистичне мовлення демонструє більш сміливі експерименти з уживанням релігійної лексики, ніж художнє. Нам імпонує те, що аналіз не обмежено описом моделей і підмоделей семантичної деривації, а звернено увагу також на роль аналізованих номінацій у текстах.

Унаочненням викладу в трьох останніх розділах слугують численні таблиці (с. 135, 160, 284–285, 394–396, 422–423), схеми (с. 281, 282) та діаграми (с. 336), які вдало доповнюють текстову частину.

Монографія має солідну джерельну базу: численні словники (57) – загальномовні тлумачні, фразеологічні, етимологічні, історичні, перекладні й спеціальні тлумачні, «які стосуються різних періодів розвитку і функціонування української та частково інших слов'янських мов» (с. 16); тексти Біблії в різних українськомовних перекладах (7), українські художні твори XI–XXI ст. (понад 120), художньо-публіцистичні та науково-публіцистичні тексти, тексти сучасних ЗМІ (24).

Водночас робота не позбавлена деяких огріхів. На наш погляд, варто було, з одного боку, більшою мірою обґрунтувати вживання терміна *перифразні деривати*, який А. Ковтун використовує на позначення неоднослівних «похідних описового характеру, що становлять семантично неподільний вислів, який указує на певні якості позначеного об'єкта чи явища дійсності» (с. 97), представити погляди інших мовознавців, зокрема дериватологів і термінознавців, на спосіб творення таких дериватів і вказати, які терміни вони використовують. З іншого боку, у підрозділах 3.3.2.3., 3.3.3.3 або у висновкових положеннях можна було звернути увагу на те, що семантичні процеси, які лежать в основі утворення перифраз релігійного змісту (на зразок *Воскресіння Господнє, ікона запрестольна*) й описових номінацій-назв рослин, тварин і т. ін. (*адамові сльози, кадило дике* тощо), не є однаковими.

Авторка прагне українізувати терміни й пропонує національні відповідники до усталених запозичених термінів, що вважаємо дуже позитивним, але інколи вживає слова і словосполуки, які не зовсім відповідають духові української мови, наприклад: *йудеїв* на с. 124 (краще *юдеїв*), *місце займає* на с. 191 (замість *місце посідає*).

Трапляються й технічні недогляди: деяких праць, на які зроблено покликання в роботі ([Шевельов 1950: 15] – с. 32, [Бибик 2013: 91] – с. 94), не подано в бібліографії.

Загалом же рецензована монографія – це комплексне скрупульозне дослідження, яке в діахронії й синхронії простежує формування багатозначності релігійної лексики на матеріалі словників і текстів різної стильової належності, відзначається актуальністю й новизною, добрим науковим стилем, має теоретичне й практичне значення, зокрема може бути корисним у лексикографічній практиці. Рецензована праця в галузі теолінгвістики є цінним надбанням лексикології та всієї української мовознавчої науки, а ґрунтовні висновки й узагальнення, зроблені в роботі, будуть пізнавальними не лише для мовознавців, але й богословів, істориків, науковців інших гуманітарних напрямів.